

Eski Uygurların Din Değişirme ve Dinî Terminoloji Oluşturma Sürecinde Çevirinin Rolü

DOÇ. DR. SEVCAN YILMAZ KUTLAY*, DOÇ. DR. ULUHAN ÖZALAN**

“Eski Yunanlılar, Uygurlar, İslam milletleri, Rönesans milletleri, Alman Romantizmi [...] medeniyetin sürekli açılışına katıldılarsa; bu ancak onlara hazırlık olarak yaptıkları çok zengin tercüme faaliyetlerinden ve bu yabancı tesirlerin aşısıyla karşılaşan derin ve içten gelme aksülamellerden ileri gelmiştir”. (Ülken, 2020, s. 6)

Öz

Çeviribilim kuramlarında kültürel dönemeç olarak adlandırılan paradigma değişikliğiyle, çeviri sadece dilsel bir etkinlik değil aynı zamanda toplumsal bir kültür etkinliği olarak ele alınmaya başlanmıştır. Gideon Toury ve Itamar Even-Zohar'ın öncülüğünü yaptığı betimleyici paradigma, çeviriyi “kültür planlama” amacı kapsamında etkileşimde olduğu diğer dizgelerle beraber ve bu amacı gerçekleştirmeye çalışan “değişim eyleyicileri”nin rolleri de göz önünde bulundurarak ele almıştır. Çeviri sosyolojisi alt alanında yapılan çalışmalarla da çeviri eylemi ve ürününün toplumsal yönü irdelenmeye devam etmektedir. Bu toplumsal ve kültürel değişim süreçlerinin bir örneği olarak, tarihimizde yerleşik hayata geçmeleri ve Budizm'i kabul etmeleriyle dikkat çeken Eski Uygur Türkleri söz konusu dönemde aslında diller arası, kültürler arası ve dinler arası bir etkileşim yaşamışlardır. Eski Uygurlar başta Çinceden olmak üzere Budist toplumların dillerinden yaptıkları çeviriler aracılığıyla Budizm'i tanımış, halka tanıtmış ve yeni dinlerini kendi mevcut dini inançları ile sentezleyerek Budizm için Uygurca bir terminoloji oluşturmuşlardır. Özellikle yeni inşa edilen Budist tapınaklar seyyahların ve din adamlarının dikkatini çekmiş ve Budizm'e ait eserlerin büyük çoğunluğu bu tapınaklarda Eski Uygurcaya çevrilmiştir. Eski Uygurlar, kendi din değiştirme süreçlerinde oluşturdukları bu terminolojiyi Budizm'e yeni geçen komşuları Moğollar'a da aktarmıştır. Çeviribilim ve Türkoloji alanlarının kesişiminde disiplinler arası bir çalışma olan bu makale, Eski Uygurların yaşadıkları dinî değişimi ve dinî terminoloji oluşturma sürecinde çevirinin rolünü betimleyici paradigmanın kültür odaklı terimleri ve sosyolog Pierre Bourdieu'nün kuramsal çerçevesiyle incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Eski Uygurlar, çeviri sosyolojisi, kültür planlama, dinî terminoloji

* Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, İngilizce Mütercim ve Tercümanlık Anabilim Dalı, e-posta: skutlay@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7841-3513.

** Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, e-posta: uluhanoz@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9865-6010.

Gönderilme Tarihi: 2 Aralık 2024

Kabul Tarihi: 23 Şubat 2025

The Role of Translation in the Process of Old Uighurs' Religious Conversion and Construction of a Language of Religion

Abstract

Translation has started to be considered not only as a linguistic activity but also as a socio-cultural activity with the paradigm shift in translation theories, namely cultural turn. The descriptive paradigm, pioneered by Gideon Toury and Itamar Even-Zohar, studied translation in the context of 'cultural planning' together with other systems in interaction and by taking into consideration the roles of 'agents of change' who try to achieve this goal. Researches in the sub-field of translation sociology have been analyzing the social aspects of translational act and translation product. As an example of these socio-cultural change processes, the Ancient Uighur Turks, who are notable in our history for their settlement and conversion to Buddhism, experienced an interlingual, intercultural and interreligious interaction during their historical period. The Ancient Uighurs adopted and introduced Buddhism to their people through translations from the languages of Buddhist societies, especially Chinese, and synthesised their new religion with their own existing religious beliefs, which resulted in creating an original Uighur terminology for Buddhism. In particular, newly built Buddhist temples, in which the vast majority of works of Buddhism were translated from into Ancient Uighur, attracted travelers and clergymen. The Ancient Uighurs transferred this religious terminology, which they created during their conversion process, to their Mongolian neighbours who had recently converted to Buddhism. This study, which is an interdisciplinary research at the intersection of Translation Studies and Turkology, aims to examine the role of translation in the process of religious conversion and formation of religious terminology of the Ancient Uighurs with the culture-oriented terms of the descriptive paradigm in translation theories and the terminological framework of sociologist Pierre Bourdieu.

Keywords: The Ancient Uighurs, translation sociology, culture planning, religious terminology

GİRİŞ

Hilmi Ziya Ülken, "Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü" adlı kitabında her tür toplumsal değişimin bir zorlamanın eseri olduğunu ve tekâmülü yapanın "karşılıklı tesir" olduğunu savunur (2020, s. 2). Uygur ve Yunan medeniyetlerini bu türlü etkileşimlerden doğan medeniyetlere örnek olarak gösteren Ülken, özellikle Yunan ve Hint medeniyetlerinin kaynaşmasında "Türklerin başlıca rol oynamış olduğunu" ve en önemli uyanış hareketlerinden birini başlattığını savunmaktadır (2020, s. 125). Bu bakış açısına göre, her medeniyet büyük dünya medeniyetine kendi kanalından bir şeyler getirmekte ve katkılar yapmaktadır. Aksi hâlde medeni akışa ayak uydurmayan ve fikir ürünleriyle yoğrulmayanlar hiçbir şey yapmadan yok olmuş olur (2020, s. VII).

Coğrafi ve toplumsal koşullar medeniyet inşasını olanaklı kılan söz konusu kültürler arası ilişkilere tarih boyunca zemin hazırlamıştır. Eski Uygurlar özelinde, İpek Yolu'nun hem ekonomik hem de kültürel etkileşimleri belirlediği coğrafyada Türk, Çin, İran ve Hint medeniyetleri başta olmak üzere birçok medeniyete ait kültürel öğeler tıpkı ticari ürünler ve kervanlar gibi toplumlar

arasında gidip gelmiştir. Ticari hareketlilik eski Uygurlara ekonomik, dinî, toplumsal ve kültürel etkileşimlere katılma olanağı sunmuştur. Ülken'e göre eski Uygurlar Budist, Manihaist ve Nasturi din ve felsefelerle ilişki kurup kaynaştıktan sonra kendi özgün eserlerini meydana getirmiştir (2020, s. 15). Söz konusu temaslar eski Uygurların kendi kültürlerine yeni karşılaştıkları kültürel öğeleri aşılmasına yol açmıştır.

Hatice Veli, Eski Uygurların yönetimindeki şehirlerde birçok etnik grup ve kavmin bir arada yaşadığına dikkat çekerek Turfan çevresindeki bölgelerde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarda yirmiden fazla farklı dile ait el yazma metinleri bulunduğunu belirtir (2022, s. 51). Bu denli çok dilin bir arada yaşaması çeviri etkinliğini kaçınılmaz kılmıştır. Hem Budizm dinine geçiş sürecinde hem de ondan önceki din değiştirme süreçlerinde çeviriler çoğunlukla devlet yönetimi tarafından desteklenmiş ve dini mekânlar çevirinin kurumsallaştığı yerler hâline gelmiştir. Mabretler, mağaralar kütüphane ve çeviri bürosu işlevi görmüştür (Ülken, 2020, s. 19). Koço Uygur Devleti'nde inşa edilen Budist tapınaklarının sayısındaki artış eski Uygurları ziyaret eden seyyahların dikkatini çekmiştir (Veli, 2022, s. 66). Budizm'e geçiş sürecinde yürütülen çeviri etkinlikleri Ülken'in sözünü ettiği birbirleriyle karşılaşan, çarpışan ve içeriden gelen aksülamellerle daha geniş bütünlerin doğmasına yol açan bir örnek olaydır (2020, s. 260). Ülken'in "tercüme, bütün bir medeniyeti nakletmektir" ifadesine örnek teşkil eden eski Uygurlar çevirinin sadece diller arası bir etkinlikten ibaret olmadığına dair tarihi bir kanıt olarak ele alınabilir (2020, s. 200). Eski Uygurların din değişiminde kendi dini terminolojilerini (t)üreterek ve kendi çeviri stratejilerini kullanarak dinî terminoloji oluşturmaları bu çalışmanın odağını oluşturmaktadır. Bu makalede Eski Uygurların Budizm'e geçerken hem kendilerinin kullanacağı hem de daha sonra Budizm'e geçecek diğer toplumlara aktaracakları din dili ve terminolojisi oluşturma süreçlerinde çevirinin kültür planlama ve aktarma aracı olarak rolü irdelenmeye çalışılacaktır.

1. ÇEVİRİBİLİM KURAMLARINDA KÜLTÜREL PLANLAMA

Kültür, sosyal bilimlerin birçok alanında araştırma nesnesi olarak çalışılmış ve bu özelliği ile disiplinler arası çalışmalara zemin sağlamakta olan disiplinler üstü bir kavramdır. Kültürün tanımı kimi zaman toplumsal kimlik, aidiyet ve/ya milliyetçilik kimi zamansa ortak değer yargıları, davranış kalıpları ve toplumsal pratikler üzerinden yapılmıştır. Çeviribilim kuramlarında kültür odaklı betimleyici paradigmaya kadar çeviri daha çok diller arası bir eylem sonucu ortaya çıkan bir dil ürünü olarak ele alınmaktaydı. Bu paradigma değişikliğiyle çevirinin dilde gerçekleşiyor olmasının onun sadece bir dil ürünü olduğu anlamına gelmediği vurgulanmaya başlamıştır. Makalenin bu bölümünde Çeviribilim kuramlarında betimleyici paradigmadan çeviri sosyolojisine uzanan kuramsal gelişmeler ele alınacaktır. Kuramsal çerçevenin Eski Uygurların din değişimi sürecindeki kültür planlama ve aktarma eylemlerinde çevirinin rolünü açıklamak için temel oluşturması hedeflenmektedir.

1.1. Betimleyici Paradigmada Kültürel Planlama

Çeviribilim betimleyici paradigma sayesinde dilbilim alanından ayrılarak özerk bir alan olmuştur. Çevirmenin zihninden geçen kararlar yerine gözlemlenebilir çeviri ürünleri olarak metin karşılaştırılması ve betimlemesi gibi görgül verilere dayanan bir sosyal bilim alanı olmak amaçlandığından yeni çeviri kuramlarında çevirinin nasıl olması gerektiğini belirlemeye çalışan buyurgan bakış yerine var olan çeviri ürün ve süreçlerini betimleyen bir bakış tercih edilmiştir.

Çeviribilimci Gideon Toury'nin Erek Odaklı Kuramı (1985) ve Itamar Even-Zohar'ın Çoğul Dizge Kuramı (1987) kültür planlamasında çevirinin rolüne dikkat çekerek kültür, norm, dizge ve kültürel eyleyici gibi kavramlar aracılığıyla çevirinin kültürel bir eylem ve ürün olduğu bakışını alana kazandırmıştır. Even-Zohar, betimleyici bakış açısıyla çeviride olması gerekeni reçetelendirmek yerine tamamlanmış çeviri etkinliklerini bir süreç olarak sosyolojik etmenleri de dışarıda bırakmadan analiz etmeyi bir yöntem olarak önermektedir.

Sosyal bilimlerde yapılan çeşitli tanımlarda kültür kavramı, insanların gündelik hayatlarını hem anlamlandırıp organize etmelerine hem de ortaya çıkan olağandışı durumlarla baş etmelerine yarayan bir alışkanlık, beceri ve stratejiler bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuramında kültür kavramına odaklanan Even-Zohar, günlük dil, resmi dil ve akademik yazım geleneklerinde kültürün geniş bir kullanım alanı olduğunu belirtmiştir (2010: 9). Even-Zohar'ın (2010) Çoğul Dizge Kuramı'nda kültür üç şekilde ele alınmıştır: “ürün” olarak kültür, “araç” olarak kültür ve “repertuar” olarak kültür.

Kültürel ürünler bir repertuar olmaksızın ortaya çıkamaz. Bireyler gözlemlenebilir nedenler olmadan yeni kural ya da ürünlerle çıkagelmez. Yeni ürünler, yeni aşlamalar (sentezler) mevcut repertuarla ilişki olarak üretilir. Ancak, Even-Zohar repertuarın sınırlandırıcı bir şekilde ele alınmaması gerektiğinin altına çizer; çünkü hem hazır modellerin kullanılmasında hem de yeni sentezlerin yapılmasında kültür repertuarı birden fazla seçeneğe olanak verir (2010, s. 27). Repertuarda eşzamanlı olarak birbiriyle yarışan, çatışan farklı seçenekler bulunabilir (Even-Zohar, 1997, s. 21). Bu nedenle Even-Zohar, kendi kültür kuramındaki en temel kavramın repertuar olduğunun altına çizmektedir (2010, s. 70). Ona göre, “kültür repertuarı, bir grup ve o grubun üyesi olan bireyler tarafından hayatın organizasyonunda yararlanılacak kabul edilmiş seçenekler stoğu/birikimi” olarak ele alınabilir (age).

Söz konusu repertuarın oluşturulması ve kontrolünde kurumlar etkin rol oynar. Kurumlar normları belirler, yaptırım uygular ya da istenmeyenleri dışlar. Üreticileri ve eyleyicileri teşvik etmeleri de engellemeleri de mümkündür. Even-Zohar'a göre kurumlar, toplumsal güçler/kuvvetler (*forces*) ve kültürel repertuarlar arasında aracı konumundadır (2010, s. 32). Çeviri, kültür repertuarının oluşturulması, korunması ve/ya değiştirilmesinde hem çeviri eserleri hem yayınevleri gibi kurumları hem de değişim eyleyicileri olarak rol oynayabilecek çevirmen, editör ve yayıncılarıyla kuramsal ve uygulamalı olarak incelenmeye değer niteliktedir. Even-Zohar'ın betimleyici bakış açısı bu doğrultuda çevirinin sadece dilsel bir eylem ya da ürün olmaktan fazlası olduğunu ortaya çıkarmıştır. Kültürler arası temas ve kesişim alanlarında ilişkiler çeşitli düzeylerde yürüyebilir. Sürekli bir kültürden diğerine yönelik bir aktarım olduğunda müdahale (*interference*) ortaya çıkabilir. Müdahale, temas ve aktarım alanlarında görülen bir izlek olarak ele alınabilir (Even-Zohar: 2010, s. 52).

Kültür planlamasında çeviri etkin bir role sahiptir. “Değişim eyleyicileri” olarak adlandırılan toplumsal aktörler ya da kültür girişimcileri, bir kültür repertuarı oluştururken çeviri eserler aracılığıyla kültürel ürünler ithal eder. Yabancı bir kültür ile ilişki kurulurken “ithalat” (*import*) ya da “aktarım” (*transfer*) stratejileri kullanılabilir. Bu geçiş dönemi boyunca yabancı ürünler çoğul dizgenin merkezinde yer alır ve bir süre sonra erek kültürde özgün kültürel üretilere ilham verir (*invention*). Söz konusu etkileşim süreci her zaman pürüzsüz bir şekilde gerçekleşmeyebilir. Değişim

eyleyicilerine Toury de kuramında yer vermekte ve onları başkalarını etkileyecek, başkalarının uymak zorunda kalacakları kararları veren planlayıcılar olarak ele almaktadır (2002, s. 151). Even-Zohar ve Toury'nin betimleyici kuramsal çalışmaları, çeviri sosyolojisi alanının ortaya çıkışından önce çevirinin sosyolojik boyutuna dikkat çektikleri ve bu tür olguları kavramsallaştırdıkları için çeviri sosyolojisine temel oluşturmuştur denilebilir. Makalenin sıradaki alt bölümü çeviri sosyolojisinin kültür planlama ve aktarımı konusundaki bakış açısına dair genel bir çerçeve sunacaktır.

1.2. Çeviri Sosyolojisinde Kültürel Planlama

Toplumsal kimlik inşasında yabancı kültürlerden aktarım sıkça görülen bir yöntem olduğundan çeviri, bu süreçlerde sosyolojik ve psikolojik bir önem taşımaktadır. Yabancıyla temas ve toplumsal bir kimlik olarak çevirmen habitusunun oluşmasında kurumların ve eyleyicilerin aracı ve/ya müdahaleci rolü çeviri sosyolojisinin inceleme alanına girmektedir. Çeviri ürününün seçimi, çevrilmesi, dolanımı ve alımlanmasını kapsayan süre boyunca kurumlar, eyleyiciler, bireyler, metinler ve kültürler arasında çok katmanlı bir uzlaşma ve aracılık süreci işlemektedir. Bu da çeviribilimi kaçınılmaz olarak sosyoloji alanıyla disiplinler arası ilişkiye yönlendirir.

Çeviri sosyolojisinin bir alt alan olarak çeviribilimde kabul görmesinin ardından Even-Zohar ve Toury'nin kuramsal çerçeveleriyle toplumsal yönü incelenen çeviri etkinliği ve ürünü sosyolog Pierre Bourdieu'nün "habitus", "alan" ve "sermaye" kavramlarıyla hem bir eylem ve süreç hem de bir ürün olarak sosyolojik vurguyla ele alınmaya devam etmiştir. Toury'nin "norm" ve Even-Zohar'ın "dizge" kavramları sosyolog Pierre Bourdieu'nün "habitus" ve "alan" kavramlarıyla tamamlanabilmektedir. Even-Zohar'ın kuramındaki "değişim eyleyicileri" çeviri sosyolojisinde de temel bir kavram olarak çeviribilimcilerin karşısına çıkmaktadır. Eyleyiciler, toplumda öğretmen, akademisyen, siyasetçi, yayıncı, editör ya da eleştirmen gibi çeşitli rollerde işlev gösterebilir. Çeviribilimci John Milton, çeviri alanındaki eyleyicileri "enerjilerini, hatta hayatlarını bir yazarı, edebi ekolü çevirmeye, aktarmaya, öğretmeye ve yaymaya adanmış bireyler" olarak tanımlamaktadır (Milton & Bandia, 2009, s. 1). Çeviri süreçlerinde birçok farklı rolde karşımıza çıkan bu eyleyiciler çok işlevli araçlardır (age, s. 133).

Bourdieu, eyleyiciler için "bekçi/gözcü" (*gate-keepers*) metaforunu kullanmaktadır. Bu kişiler yabancı kültürlerden yeni ürünleri kendi kültürlerine taşıırken bilinçli olarak ya da olmayarak kendi ilgi alanlarının etkisinde kalabilir (Milton & Bandia, 2009, s. 10). Bu da Bourdieu'nün "habitus" kavramını akla getirir. Kendi tarihimizden örneklerle somutlaştırmak gerekirse Osmanlı İmparatorluğu döneminde edebiyat dizgesindeki Fransız Edebiyatı etkisi buna örnek gösterilebilir (Paker, 1991 & 1998). Eyleyiciler açısından dikkate değer bir diğer dönem ise cumhuriyetimizin ilk yıllarıdır. Şehnaz Tahir Gürçağlar, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki çeviri etkinlerinde eyleyicilerin her zaman doğrudan müdahaleleri olmayabileceğini bazen de dolaylı olarak dizgeyi şekillendirebileceğini vurgular ve Hasan Âli Yücel'in kendisi çeviri yapmamış olsa da 1938-1946 yılları arasında Milli Eğitim Bakanı iken aldığı kararlarla dönemin çeviri etkinlerini şekillendirmesini örnek olarak gösterir (2009, s. 163). Yücel'in kurduğu Tercüme Bürosu ve *Tercüme Dergisi* onun siyasi kimliğinden gelen güçle birleşerek edebiyat dizgesine şekil vermiştir.

Bourdieu (1993) eyleyicilerin kültürel sermaye, ekonomik sermaye ve/ya simgesel sermayeye sahip olabileceğini belirtir. Ekonomik sermaye doğrudan finansal güç kaynakları ile ilişkiliyken

kültürel sermaye kültürel dizgede konum ve/ya becerilere sahip olmakla ilişkilendirilebilir (Bourdieu, 2023, s. 136-7). Simgesel sermaye ise ün, saygınlık, prestij gibi kavramların toplumda eyleyiciye sağladığı güçle ilgilidir (age, s. 140). Dolayısıyla, sadece çevirmenler değil çeviri ürünlerin toplumda dolanımını sağlayan ve alımlanmasını etkileyenler de çeviri eyleyicileridir (Tahir Gürçağlar, 2009, s. 164).

Eyleyicilerin çeviri süreçlerindeki etkisiyle ilgili Even-Zohar ilerleyen yıllarda yazdığı makalesinde "düşünce üreticileri" ("*idea-makers*"), "kültür girişimcileri" ("*culture entrepreneurs*") ve "hayat imgesi üreticileri" ("*makers of life images*") olarak üç metafor kullanmıştır (2010, s. 194-195). Düşünce üreticileri, kültür repertuarı için yeni seçenekler oluştururlar. Kültür girişimcileri ise bu yeni seçenek ve olası yeni yolları teşvik eden ve gerçekleşmesini sağlayan eyleyicilerdir (Bozkurt: 2017, s. 201). Bu kişiler yeni düşünce ve ürün seçeneklerini duyurur, kabul ettirir ve mevcut repertuara eklemelendirerek onları toplumsal, kültürel bir gerçeğe dönüştürürler (Even-Zohar, 2010, s. 10). İmge üreticileri ise imgeler, rol modeller ve temsiller aracılığıyla bu süreci destekler (Bozkurt: 2017, s. 201).

Eyleyici kavramıyla ilintili bir diğer kavram ise André Lefevere'in (1992) "patronaj (hamilik)" kavramıdır. Patronaj "farklılaşmamış" olup tek bir organda toplanmış olabileceği gibi "farklılaşmış" olup birçok güç organına dağılmış da olabilir (1992, s. 15). Siyasi partiler, dini kurumlar ve din görevlileri, toplumun belli bir sınıfı, yönetici zümresi, yayıncılar, medya, akademisyenler ve benzeri kurum, kuruluş ve kişiler patronaj olarak bir toplumda ortaya çıkabilir (age).

Eyleyiciler toplumu yönlendirir ve planlar ancak kendileri de toplumun birer ürünüdür. Çünkü insan davranışı toplumsal yapılar tarafından şekillendiği gibi toplumsal yapıları da o toplumdaki insan davranışları yapılandırır. Bu dönüşlülük ilkesi "habitus" kavramıyla Bourdieu sosyolojisinde somutlaştırılmıştır. Çevirmenin kararları hem kendi eğilimleri ve kişiliği hem de yaşayıp getirdiği toplumsal deneyimler ve bunları içinde deneyimlediği toplumsal yapıların etkileşiminden doğmaktadır. Hem yapılanan hem yapılandırılan doğasıyla habitus, kimlik kavramından ayrılmakta ve farklı bir vurgu içermektedir.

Çeviribilimci Daniel Simeoni, "The Pivotal Status of the Translator's Habitus" (Çevirmen Habitus'unun Pivot Statüsü) başlıklı makalesinde Bourdieu'nün habitus kavramını "çevirmen habitusu" olarak çeviribilim bağlamına oturtmuştur. Habitus "eyleme geçmiş biliş" (*cognition in practice*) olarak betimlenebilir. Simeoni'ye (1998) göre biliş kavramı sosyal bilimlerde iki türlü ele alınabilir: ya nöroloji ya da deneysel psikolojideki gibi fizyolojik temelli olarak ya da "kültürel akıl" anlamında. Habitus ikinci tanıma yakındır. Habitusu bir tür toplumsal biliş ve kültürel akıl olarak ele alma düşüncesinin temelinde kültürden ayrı bir insan doğasından söz edilemeyeceği savı yatmaktadır. Simeoni, çeviri normlarında bireyin toplumsal dış etkiler karşısında daha bağımlı olarak gösterildiği eleştirisinde bulunur (1998, s. 6). Çeviri sürecinde hami (patronaj) ve çevirmen ilişkisi çevirmenin mevcut durumu içselleştirdiği bir noktaya varabilir. Bu da çevirmenin kararının ne derece bireysel ve kendine ait olduğunu hatta kendilik, benlik gibi kavramların ne derece toplumdan ayrı olabildiğini sorgulatmaktadır. Çevirmenin alandaki yeri, önemi yani kendi işinin konumuna yönelik öz-algısı çevirmen kararlarını etkilemektedir. Bu nedenle Simeoni, "habitus güdümlü bir edim"den (*habitus-governed acquisition*) söz etmektedir (1998, s. 14). Toplumsallaşma her zaman pürüzsüz ilerlemez ve edinimler simgesel, sosyo-ekonomik şiddet de içerebilir (age).

Simeoni'nin temel sorusu bir kişinin, çevirmenin habitusu ilke ve pratik olarak nasıl edindiğidir (1998, s. 15). Çevirmenin nasıl bir norm dahilinde hareket ettiğini saptamanın yanı sıra bireyin bu normu nasıl elde ettiği de sosyolojik bir konudur. Simeoni'ye göre toplumsal hayatta, birey bir karar aldığı anda kararının tek geçerli ve işe yarar karar olduğu ve diğer seçeneklerin işe yaramayacağı inancındadır (1998, s. 18). Çevirmen habitusu bu göreve ilişkin kararları belirleyen bireyin "kişiselleştirilmiş toplumsal ve kültürel tarihinin" ayrıntılı bir sonucudur (age, s. 32). Tüm kültürlerarası etkinliklerde olduğu gibi çeviribilimde de toplumsal bilişin bireylerin kararlarındaki etkisinin analiz edilmesi alana çok katmanlı veriler sunabilir.

Bireylerin devingen habitusları ile belli toplumsal etkinlikleri deneyimledikleri toplumsal yerler olan alanlarla habitus arasında diyalektik bir ilişki bulunmaktadır (Emirosmanoğlu, 2017, s. 41). Akademik alan, siyasi alan, edebiyat alanı, eğitim alanı, kültür alanı ya da spor alanı gibi çeşitli alanlardan söz edilebilir. Alanlar mücadele ve müzakere bağlamları olarak işlev gördüğünden Bourdieu sosyolojisinde alan çözümlemesi kilit rol oynamaktadır (age, s. 42). Habitusları çerçevesinde eyleycilik gösteren bireylerin Bourdieu'nün çeşitlendirdiği şekliyle sermayeler, iktidar ya da tanınırlık için alandaki rakipleriyle mücadele içindedirler. Karl Marx'ın sermaye kavramından farklı olarak Bourdieu (1993 & 1996), dört farklı sermaye türünün tanımını yapmaktadır: ekonomik, toplumsal, kültürel ve simgesel sermaye. Ekonomik sermaye para, borsa, yatırım, mülk gibi günlük hayatta kullanılan anlamıyla bir sermayedir (Bourdieu, 2023, s. 136-7). Kültürel sermaye ise bilgi, beceri, eğitim, kültürel yeterlik gibi doğrudan para değer, ya da ekonomik değer taşımayan kültürel güç unsurlarıdır (age, s. 85). Toplumsal sermaye ise toplumsal ağlar ve bağlantılardan oluşmaktadır. Doğrudan bireyin kendisinde maddi bir sermaye olmasa da kendisine alanda güç sağlayacak kişileri tanıyor ve onlarla bağlantı içinde olması bireye ayrıcalık sunabilir (Bourdieu, 2021, s. 394-5). Simgesel sermaye ise daha çok ün, tanınırlık, statü, saygınlık (itibar/prestij) gibi soyut ve göreceli bir sermaye türüdür (Bourdieu, 2023, s. 140).

Çeviri süreçlerinde eyleyciler arasındaki güç ilişkileri, eyleycilerin habitusları ve alandaki uzlaş ve/ya mücadeleleri çevirinin hem üretimindeki kararları hem de çeviri ürününün alımlanmasını etkiler. Metinlerin sosyolojisi, hem üretim süreçlerini hem de metinlerin dolanım ve tüketim süreçlerini kendi ilişkiselliklerini de işin içine katarak inceler. Metin, yazar ve türlerin seçimi gibi üretim öncesi seçim süreci de göz ardı edilmemiş olur. Böylelikle, Bourdieu'nün kültürel eyleme odaklanan kuramsal bakışı çevirinin çeşitli toplumsal alanlarında devam eden söz konusu uzlaş ve/ya mücadeleleri anlamak açısından çeviribilime katkı sağlamaktadır. Bourdieu'nün sosyoloji çıkışlı terim ve kavramları çeviri ürününü seçilme, üretilme, alımlanma ve aktarılma süreçlerinde bireylerin toplumla, bireylerin birbirleriyle ve toplumların başka toplumlarla müzakere ve mücadeleleri de göz önünde bulundurarak ele almaktadır. Bu anlamda çeviri sosyolojisi, çeviribilime söz konusu süreçlerin tamamında toplumsal, devingen ve bütünlüklü bir bakış sunar. Bu disiplinlerarası ve çok katmanlı bakış açısı çeviribilimin disiplinlerarası, görgül bir sosyal bilim olarak çalışmasına ve kabul görmesine de yardımcı olmaktadır.

2. ESKİ UYGURLARIN DİN DEĞİŞTİRME VE DİNİ TERMİNOLOJİ OLUŞTURMA SÜRECİ

Makalenin bu bölümünde, kültürler arası temas alanlarında ve toplumsal dönüşümlerde çevirinin kültür planlama aracı olarak kullanılması durumuna bir örnek olay teşkil eden Eski

Uygurların din değişimi süreçlerinde yürüttükleri çeviri etkinlikleri ele alınacaktır. Öncelikle Eski Uygurların devlet kurma sürecine bakılacak olursa, 745 yılında II. Köktürk İmparatorluğunun yıkılmasıyla Uygur hanedanı yönetime gelmiştir ve 840 yılına kadar bugünkü Moğolistan topraklarında yaşamışlardır. Bu tarihte Kırgızlar Uygurların başkenti Ordubalık'ı ele geçirmiş ve Uygur devletine son vermişlerdir. Devletin yönetimini kaybeden Uygurlar o dönemde yaşadıkları bölgenin güneyine, Çin sınırına, Turfan ve Tarım bölgelerine göçmeye başlamış ve bu topraklarda yeni devletler kurmuşlardır. Uygurların bu yeni yurtları tarihi ticaret yolları üzerinde olduğu için farklı etnik ve kültürel yapıya sahip toplulukların karşılaşma ve kaynaşma alanı olagelmıştır. İpekyolu'nun belirlediği bu bölge coğrafi bir alan olmanın yanı sıra Bourdieu terminolojisiyle de "alan" olarak nitelendirilebilecek sosyolojik bir sahadır. Alandaki hareketliliğe bağlı olarak eski Uygurlar başta Budizm olmak üzere farklı dinlerle ve inanç sistemleriyle temas etmişler, bu dinlerden daha çok Budizm'i benimseyerek pek çok eseri Uygurcaya çevirmişlerdir. Uygurların yaşadığı doğu Türkistan bölgesi hem siyasi ve ekonomik hem de kültürel mücadelelere sahne olmuştur. Uygurlar 750-850 yılları arasında en parlak dönemlerini yaşamışlar ve bu ekonomik refah temelinde Buddha ve Mani dinlerinin de yardımıyla büyük bir kültür üretimi sürecine girmişlerdir (Eraslan, 2023, s. 35 içinde Akkaya, 1943, s. 78).

2.1. Eski Uygurların Din Değişimi

Aslında Uygurların henüz Ötüken bölgesinde yaşadıkları dönemde Maniheizm'i benimsedikleri bilinmektedir. 762 yılında Çin'de çıkan bir isyanın bastırılması için Çin İmparatoru, Uygur devletinin başında olan Böğü Kağan'dan yardım ister. İsyanı bastıran Böğü Kağan kendi topraklarına dönmeyip bir süre Çin'in başkentinde kalır. Uygurların Maniheizm ile tanışması bu esnada olur. Böğü Kağan dört Mani rahibiyle birlikte Ordubalık'a döner ve 762 yılının sonlarında Maniheizm'i devletin resmi dini olarak kabul eder. Hükümdar olarak toplumsal ve simgesel sermaye sahibi olan kağan bu süreçte "değişim eyleyicisi" olarak değerlendirilebilir. Resmi din ilan edilerek kurumsallaşan bu din Uygur halkı arasında da yayılmaya başlar. Elimizde bu dönemden kalan Uygurca öyküler, ilahiler, Maniheizm'le ilgili dini kitaplar ve tövbe duaları mevcuttur. Ancak bunlar Uygurlardan kalan Budizm metinleri ile karşılaştırınca sayı ve kapsam bakımından küçük kalmaktadır. (Tezcan, 1978, s. 284-286, Ercilasun, 2005, s. 236-250)

Uygurlardan kalan eserlerin çok büyük bir bölümünün Budizm'le ilgili olması bu dinin Uygurlar arasında yoğunluklu olarak yayıldığını göstermektedir. Aslında Türkler I. Köktürk Kağanlığı döneminde Budizm'e ilgi göstermişlerdir. To-po Kağan döneminde (572-581) *Nirvanasutra*'nın Türkçeye çevrildiği bilinmektedir. Bununla birlikte, II. Köktürk kağanlığından kalan yazıtlarda Budizm'le ilgili herhangi bir ifade yoktur. 629 yılında Köktürklerin kuzeyinde yaşayan bir Uygur prensinin kaynaklarda bodhisattva (Buda adayı) olarak anılması Uygurların henüz bu tarihte Budizm'e ilgi duymalarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ancak Budizm'in Uygurlar arasında yoğun olarak yayılmasının 840 yılından sonra güneye göç etmelerinin ardından gerçekleştiğini söylemek mümkündür (Tezcan, 1978, s. 289-290). Bu nedenle Budizm'le ilgili çok sayıda ve farklı türlerde eserler Çince, Tibetçe, Toharcadan Uygurcaya çevrilmiş ve önemli bir Uygur Budist edebiyatı külliyyatının ya da Even-Zohar'ın değişiyile "kültür repertuarı"nın oluşmasını sağlamıştır.

Uygurlar bu dönemdeki çeviri etkinlikleri sonucunda çok sayıda metin günümüze ulaşmıştır. Bu metinlerin dili Türkçenin morfoloji, söz varlığı ve söz dizimi bakımından geçirdiği ilk büyük değişimi göstermesi bakımından önemlidir. Hintçe, Çince, Soğdca ve Tibetçe gibi dillerden çok sayıda eser Uygurcaya çevrilmiş, bu çeviriler sırasında yeni sözcük ve terim türetme gereksinimi olduğu için Türk dilinin morfolojik yapısı işlerlik kazanmıştır (Akar, 2005, s. 102). Türk dili Uygurlarla birlikte bozkırdan kentlere inmiş, buralarda yerleşik kültür dilleri ile temasa geçmiştir. Dil, uygarlık değiştirmenin temelindeki kültürel dönüşümün taşıyıcısı ve bunu toplumsallaştıran temel etken görevi üstlenmiştir. Ali Akar'a göre, Eski Uygur dilinin "yerleşik kültür dillerinin ulaştığı semantik kavramlar dünyasını karşılama çabası" onu dinamik, "canlı, büyüyen ve gelişen bir yapıya" kavuşturmuştur (2005, s. 102). Eski Uygurca, Budizm terimlerinin yanı sıra dilbilgisi terimleri açısından da zenginlik göstermektedir (bknz: Elmalı 2022). Görüldüğü gibi, toplumsal dönüşüm süreci tamamlanana kadar çeviri edebiyat çoğul dizgenin merkezinde yer almıştır. Kendi dönüşümleri tamamlandıktan sonra Eski Uygurlar (yine ticari merkezlerin getirdiği hareketlilikten etkilenerek) diğer toplumların din değişimlerinde "kültür terbiyeciliği" olarak betimlenebilecek bir rol oynamışlardır (Eraslan, 2023, s. 34 içinde Caferoğlu, 2019, s. 44).

2.2. Eski Uygurlarda Çeviri Etkinlikleri ve Dinî Terminoloji Oluşturma Yöntemleri

Eski Uygurlardan günümüze ulaşan eserler büyük oranda Çince, Sanskritçe, Tibetçe, Soğdca ve Toharca gibi dillerden yapılan çevirilere dayanmaktadır. Bu kapsamda Uygur edebiyatının önemli bir bölümünü Budist çevreye ait eserler oluşturmaktadır. Yapılan çevirilerin kaynak dildeki veya aynı eserin çevrildiği başka dillerdeki biçimleriyle karşılaştırıldığında daha çok yerileştirici bir biçimde Uygurcaya aktarıldığı görülmektedir. Budist edebi eserler olarak Sūtralar (Buddha sözleri), Vinaya (disiplin) ve Abhidharma (yorum) türünden eserler Uygurcaya çevrilmiştir. Bundan başka Xuanzang Biyografisi, tövbe metinleri, şiirler, tantralar da çevrilen eserler arasında bulunmaktadır. Uygur Budist edebiyatında yer alan çeviri eserlerin büyük bir kısmının Çince'den çevrildiği bilinmektedir (Veli, 2022, s. 71). Bunlara ek Manihaizm ve Hristiyanlıkla ilgili az sayıda eser Uygurlardan günümüze ulaşmıştır.

Uygurlar yaptıkları bu kapsamlı çevirilerle sadece Türk diline dayanan bir din terminolojisi oluşturmakla kalmamış ortaya çıkan birikimi Moğollara da aktarmışlardır. Moğollar Budizm'e geçerken var olan dini külliyatı anlamak için Uygurca çevirilerine başvurmuşlar ve "Moğol-Yuan sülalesi döneminde Kubilay'ın emriyle pek çok Budist eser Moğolcaya çevrilmiştir" (Veli, 2022, s. 67). Moğolların yazı sistemlerini Uygurlardan aldığı ve Budizm'i de büyük oranda yine Uygurlar aracılığıyla öğrendiği bilinmektedir. Çevirilerin ara dil olarak Uygurca üzerinden yapılması ve Moğolcada karşılığı bulunmayan terimler için de Uygurca terimlerin kullanılması göz önüne alındığında Moğol Budizm'inin dilinin Uygurca olduğu düşünülebilir (age, s. 67).¹

Mağfiret Kemal Yunusoğlu (2019), "Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler" başlıklı makalesinde Moğollar'daki Uygur çevirmenleri ve çeviri bürolarını ayrıntılı biçimde incelemiştir. Yazılı çeviri yapan çevirmenlere bitigçi, sözlü çeviri yapanlara Moğolca kelemeçi/kelemüci, Uygurca tilmaç adı verilmiştir (age, s. 10). Moğollardaki Uygur çevirmen sayısı bitigçi 108, Moğolca telif/tefsir

¹ Ayrıca, Shogaito (1991), İsi (2021) ve Röhrborn (1983), Budizm'in Uygurlar ve Moğollar arasında yayılması ve bu bağlamda Eski Uygurca ve Moğolcada dini terminolojinin gelişmesini konu alan çalışmalara örnek olarak verilebilir.

eser yazarlar 34 kişi, yazı/belge çeviricisi 204 kişi ve kelemeçi (tilmaç) 107 kişi olmak üzere toplam 453 kişi olarak saptanmıştır (age, s.11).

Uygur çevirmenlerinin önemli bir kısmının kimliği bilinmese de bunlar arasında en tanınmış olanı ise Beşbalıklı Singku Şeli Tutung'dur (Veli, 2022, s. 72; bkz: Özalan & Ak, 2017). Günümüze ulaşan Xuanzang Biyografisi ve Altun Yaruk çevirileri onun Çinceye ve Uygurcaya hakimiyetini ve din terimleri yaratmadaki becerisini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Budist eserlerin Uygurcaya yapılan çevirilerinde çevirmenlerin Budizm terimlerini doğrudan almak yerine genel olarak kendi dillerinde bir karşılık verme stratejisini seçmeleri dikkat çekicidir. Eski Uygurlardan kalan dini edebiyat külliyyatının/repertuarının çoğunluğu Çince, Toharca gibi dillerden Eski Uygurcaya çevrildiği için söz konusu çeviri etkinlikleri Türk çeviri tarihi açısından da önemlidir. Eserlerde dini terim ve kavramlara Eski Uygur Türkçesinde karşılık bulunurken nasıl üretim ve türetim süreçlerine girildiği hem Türkoloji hem de Çeviribilim alanı için dikkate değerdir (Keskin, 2022, s. 27).

Aslında Eski Uygurca din terimleri üzerine bugüne kadar yapılan çok önemli çalışmalar vardır (bkz: Arat 1987, Çağatay 1968, Röhrborn 1983, Ölmez 2005, Tokyürek 2011, Semet 2018, İsi 2022). Ancak bu araştırmalar konuyu daha çok Türkoloji çerçevesinde ele almış konunun çeviribilim kuramları bakımından oturduğu zemini tartışmamışlardır.

Aşağıda Jens Wilkens'in 2021 yılında yayımlanan *Handwörterbuch des Altuigurischen* başlıklı sözlüğünden derlenen ve çeviri stratejisi açısından dikkat çeken Eski Uygurca Budizm terimlerinden bazıları verilmiştir. Budizm'in birtakım temel kavramları ve Budizm literatüründeki bazı özel adlardan seçilen bu örneklerde ilgili sözcüğün/sözcük grubunun kaynak dildeki biçimiyle alıntılanmadıkları, bunun yerine ilgili kavramlara Eski Uygurca karşılıklar türetildiği görülmektedir. Aşağıdaki kısa derleme bu duruma örnek olacak terimlerden oluşmaktadır:

agınçsız ävrilinçsiz oron (Skt. Avaivartikabhūmi): dönüşsüz yer (Wilkens, 2021, s.18)

agulug okug tartdaçi: zehirli oku çekip çıkararak Buda'nın lakabı (Skt. śalyāhṛt) (age, s.22)

alkınçsız köküz: tükenmez düşünme (bir Bodhisattva'nın adı = Skt. Akṣayamati) (age, s. 30)

alkış: kehanet (bir kişinin gelecekte Buda olacağına önceden söylenmesi) (Skt. abhiṣeka) (age, s.31)

alku aẓunların uçi töpösi bütün varlıkların ucu, tepesi (Skt. bhūtakoti) (age,s. 32)

alku nomların töpösi: bütün Dharmaların zirvesi (Skt. Dharmakūṭa = bir Buda'nın adı) (age, s.32)

alku y(a)rukların eliği: bütün parlaklıkların kralı (Skt. Tejorāja = bir Buda'nın adı) (age,s. 32)

alp bulguluk oron: zor bulunan yer (Skt. durlabham ... padam'nın eş değeri) (age,s. 34)

alp kılguluk iş: güç yapılan iş, zor yapılan iş (Skt. duṣkara karma'nın eş değeri) (s. 34)

altı ärklig(lär): altı duyu (Skt. indriya)(s. 36)

altı kat amranmak uguş (Budist kozmolojide): altı katlı ,arzu alanı' (Skt. kāmadhātu) (age,s. 37)

altı oron(lar) altı yer, altı mekân: altı duyu organı (Skt. ṣaḍāyatana) (age, s. 37)

altmış sağdıçlıg: altmış kişilik grubun genci (Skt. ṣaṣṭir bhadravargika) (age, s. 39)

altun ärdini birlä täj tüz: altın ve mücevherle aynı değerde (Skt. Kāñcana(sama) = bir

- Buda'nın adı) (age, s. 40)
- arıg yinçü monçuk: temiz inci (Skt. Mañiviśuddha = bir Buda'nın adı) (age, s. 61)
- arslan yorıklığı: aslan gidişli (Skt. Siṃhagati = bir Buda'nın adı) (age, s. 61)
- atı öğütmiş: adı methedilmiş (Skt. Yaśaḥkīrti = bir Buda'nın adı) (age, s. 79)
- ädgü bölöklär: (varlıkların) iyi sınıflar(ı) (Skt. kuśalapakṣa) (age, s. 96)
- ädgü ögli törösi: iyi yüreklinin Dharma'sı (Skt. *kalyāṇamitradharmā) (age, s. 98)
- bağdaş: nilüfer oturuşu (Skt. paryāṅka) (age, s. 137)
- b(ä)lgürmiş ätöz: kendini göstermiş vücut (Skt. nirmāṇakāya) (age, s. 158)
- beş biliglär birlä yaratılmış oron: beş bilinç türüyle yaratılmış yer (Skt. pañcaviññānakāyasamprayuktā bhūmi) (age, s. 162)
- ençig sävdäçi: huzuru seven (Skt. Kṣemāpriya = bir Buda'nın adı) (age, s. 257)
- ırak uç kızıktaki uluş: uzak sınırdaki bölge (Skt. pratyantajanapada) (age, s. 290)
- karımak ämgäk: yaşlılığın acısı (Skt. jarāduḥkha) (age, s. 337)
- katıgılanmaklıg küç: çabanın gücü (Skt. vīryabala) (age, s. 334)
- k(ä)ntün tuymış: kendiliğinden aydınlanmış (Skt. svayāmbhū) (Budaların lakabı) (age, s. 356)
- kılınç: amel, iş (Skt. karma) (age, s. 370)
- korkınçsız köñül: korkusuzluk (Skt. abhaya) (age, s. 395)
- köni kertü söz: doğru söz (Skt. Satyavacana) (age, s. 403)
- köni körüm: doğru görüş (Skt. samyagdr̥ṣṭi) (age, s. 403)
- köni tüz tuymak: gerçek ve düz aydınlanma (Skt. samyaksambodhi) (age, s. 404)
- köñül bilig birlä yaratılmış oron: bilinçle yaratılmış yer (Skt. manobhūmi) (age, s. 405)
- köñül tözi: bilinç kökü, bilinç doğası (Skt. cittasvabhāva) (age, s. 405)
- körmäki y(a)ruk yaşuk; (Skt. Avabhāsadarśin): bakması parlaklık olan (Skt. Avabhāsadarśin = bir Buda'nın adı) (age, s.410)
- körüm bulmış: idrakı bulmuş (Skt. dr̥ṣṭiprāpta) (age, s. 411)
- kut bulmadok yalñok: kurtuluş bulmamış insan (Skt. pṛthagjana) (age, s. 428)
- kutrulmaklıg ädgükä tægmiş: kurtuluş iyisine ulaşmış (Skt. Vimuktigāmin ~ Vimuktilābhin = bir Buda'nın adı) (age, s. 432)
- kuvrag ~ kuvr(a)g: cemaat (Skt. saṅgha) (age, s. 433)
- ok tartdaçi: oku çekip çıkarıcı (Buda'nın lakabı = Skt. śalyāhartar) (age, s. 505)
- on ädgü kılınçlıg törö: on iyi işin töresi (= Skt. daśakuśalakarmapatha) (age, s. 507)
- on törlüg ärk türk: on türlü güç (Skt. daśabala) (age, s. 508)
- ög karınta tugma: anne rahminde doğma (Skt.) (age, s. 524)
- ölmäk ämgäk: ölüm acısı (Skt. maraṇaduḥkha) (age, s. 531)
- säkiz törlüg köñül bilig: sekiz türlü bilinç (Skt. vijñāna) (age, s. 595)
- tægşilmäk ämgäk: değişiklik acısı (Skt. vipariṇāmaduḥkhatā) (age, s. 690)
- tugmak ämgäk: doğumun acısı (Skt. janmaduḥkha) (age, s. 753)
- ulug tınl(ı)g: ulu varlık (Skt. mahāsattva) (age, s. 796)
- umunç aş: umut yemeęi (Skt. manaḥ- sañcetanāhāra) (age, s. 799)
- uz körür t(ä)ñri yeri (Budist kozmolojide) ,fevkalade gören' gök (Skt. sudr̥śa) (age, s. 811)
- üç törlüg bilgä bilig: üç türlü bilgi (Skt. traividya) (age, s. 816)

yalañoklar yertinčüsi: insanların dünyası (Skt. manuşyaloka) (age, s.858)
 y(a)rlıkančuči köñüllüg: merhametli, yardımsever (Skt. kārūnika) (age, s. 870)
 yeg üstünki tüz tuymak burhan kutı: en iyi ve düz aydınlanma Buda rütbesi (Skt.
 anuttarasamyaksambodhi) (age, s. 884)
 yulalar eligi: fenerler kralı (Skt. Pradīparāja = bir Buda'nın adı) (age, s. 918)

Verilen bu terimler kaynak dildeki biçimin doğrudan Eski Uygurcadaki çeviri karşılığının verilmesi suretiyle oluşturulmuştur. Sözelimi, kaynak dildeki *durlabham* terimi “alp bulguluk oron” olarak yerli söz varlığıyla oluşturulan Uygurca karşılıklarıyla verilmiştir. Alp sözcüğü bugün Türkiye Türkçesinde daha çok bir kişi adı olarak kullanılsa da Eski Türkçede “zor, çetin, güçlü, kahraman” anlamlarına sahiptir.

İkinci sözcükteki bul- eylemi aynı biçim ve anlamla Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır. “Yer” anlamına sahip Eski Türkçe “oron” sözü Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşse de Eski Türkçe dönemine ait metinlerde sıklıkla karşımıza çıkar. Buna benzer biçimde, kaynak dilde “yaşlanma sıkıntısı” anlamına sahip “jarāduhkha” terimi Uygurcada “karımak ängäk” tamlaması ile karşılanmaktadır. Eski Türkçedeki karı- “yaşlanmak” eylemi her ne kadar ölçünlü Türkçede kullanılsa da Anadolu ağızlarında ve birçok çağdaş Türk dilinde bu biçim ve anlamıyla yaşamaya devam etmektedir.

Eski Türkçede “sıkıntı, keder” anlamındaki ängäk sözcüğü ise bizim dilimizde “emek” biçimde ve bir anlam değişikliği ile varlığını sürdürmektedir. Budist metinlerde sıklıkla mahāsattva “ulu varlık” olarak görülen teriminin de Eski Uygurcada, terimin tam karşılığının yerli sözcük kadrosundan yapılan seçimlerle “ulug tınlıg” olarak verilmesi söz konusudur.

Görüldüğü gibi bu terimlerin bir bölümü aslında ufak bazı fonolojik adaptasyonlarla Eski Uygur Türkçesine doğrudan alıntılanabilirdi. Ancak Uygur çevirmenler bu terimleri kaynak dildeki biçimleri ile almak yerine farklı çeviri stratejileri uygulayarak Uygurcaya aktarmıştır. Kaynak dildeki bir takım özel adların bile doğrudan alınmayıp Uygurca anlam karşılıklarıyla aktarılması çevirmenlerin benimsedikleri strateji ve normları göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Adı Sımhagati olan bir Buda'nın adının doğrudan alıntılanmak yerine Uygurca sözcüklerle (arslan yorıklıg “aslan gidişli”) anlam karşılığının verilmesi buna örnek olarak gösterilebilir.

Burada verilen örnekler genellikle Budizm terimlerinin doğrudan Eski Uygurcaya aktarılması ile oluşturulsa da aslında Uygur çevirmenler çeviri süreçlerinde farklı yöntemler de kullanmışlardır. Tokyürek (2019) bu yöntemleri şu şekilde gruplandırmaktadır:

- “doğrudan çeviri,
- doğrudan alma,
- doğrudan çeviri ve doğrudan alma,
- terimi çevirmeden ya da terimin bir kısmını çevirerek terim oluşturma,
- anlamsal bağı olmayan kelimelerin birbirinin yerine kullanılması yöntemi”.

Bu yöntemlere ek olarak tarafından belirlenen yöntemler de söz konusudur:

1. Birebir Çevirinin Ürünü Türkçe Dinî Terimler
2. Doğrudan Ödünçlemeye Dayalı Dinî Terimler

3. Karma Yöntem: Birebir Çeviri ve Doğrudan Ödünçlemeye Dayalı Dinî Terimler” (İsi, 2022a: 770).

Verilen bilgilere ek olarak, Eski Uygurların din değişimi sürecinde göstergeler arası bir çeviri yöntemi olarak tiyatrodan yararlandığına ve dini metinleri sahneye uyarladıklarına da değinmek gerekir. Canlı bir anlatım ve olay örgüsüne sahip olan eski Uygurca Budist çeviri öykülerin bir bölümünün sadece halk arasında okunmadığı, bunların aynı zamanda izleyici önünde sahnelendiği de düşünülmektedir. Bu sahnelemeler sırasında bağlamla ilgili bir resim izleyicinin önüne getirilmekte, olay değiştiğinde bu resimler dekorun bir parçası olarak değiştirilmekteydi. *Körünç* olarak adlandırılan bu tür eserlerin özellikle sahnelenmek için üretildiği de ifade edilmektedir. Ayrıca, kör- “görmek” eyleminden türeyen *körünç* “görülecek şey, sahne eseri” sözcüğünden başka *körünçlük* “sahne”, *körünççi* “izleyici”, *körünçle-* “izlemek” sözcükleri de eski Uygurlarda tiyatro kavram alanına dahil başka anlam birimlerdir (Tezcan, 1978, s. 291)

Eski Uygurların Budizm dinine geçerken yaşadıkları toplumsal değişim ve kültürel planlama sürecinde çeviriyi bir kültür oluşturma ve aktarma aracı olarak kullanması görüldüğü gibi çeviribilim açısından ilgi çekicidir. Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung ya da Moğollardaki Uygur çevirmenler gibi kültürel ve simgesel sermayeye sahip toplumsal eyleyiciler, İpek Yolu’nun ekonomik ve coğrafi bir alan olduğu kadar sosyolojik bir alan olarak da işlev göstermesi, çeviri bürosu ve/ya kütüphane işlevi gören Budist tapınaklar ve/ya tapınak mağaraların (örn: Bezeklik mağarası) çeviri etkinliklerini kurumsallaştırması, göstergeler arası bir çeviri örneği olarak “*körünç*” adlı dini metin ve öykülerin sahneye aktarılması ve en önemlisi Eski Uygurların çeviri etkinlikleri sonucu (t)ürettiği din dilini başka toplumlara aktarması makalenin ilk bölümünde özetlenen çeviribilimin betimleyici paradigmasının ve çeviri sosyolojisinin sunduğu kuramsal çerçeveye tarihi ve toplumsal bir uygulama bütüncesi olarak örnek oluşturmaktadır.

SONUÇ

Çeviri, toplumsal hayatın çeşitli alanlarının kesişiminde gerçekleşen bir etkinlik olarak kültürel değişim ve toplumsal planlama aracı olarak çeşitli eyleyiciler tarafından kullanılmıştır. Eski Uygurlar, yerleşik hayata ve Budizm’e geçme sürecinde yaşadıkları kültürel değişimi yönetmede bir araç olarak çeviriden destek almışlardır. Çeviri etkinlikleri aracılığıyla (t)ürettikleri dini terminolojiyi önce kendi halkının geçiş sürecini kolaylaştırmada ve planlamada kullanmış ve ardından Budizm dinini kendilerinden sonra benimseyen toplumlara ödünç vermişlerdir. Bu yönüyle, Eski Uygurlar buldukları ticari olarak hareketli İpek Yolu coğrafyasında kültür yapıcısı ve taşıyıcısı olarak rol almışlardır. Bu makale Eski Uygurların söz konusu süreçteki toplumsal pratiklerini çeviribilimin betimleyici paradigması ve çeviri sosyolojisinin bakış açısıyla incelemeyi amaçlamıştır. Eski Uygur örneğinde görüldüğü gibi, eski Türk devletlerinin çeviri etkinlikleri çeviribilim alanı için önemli veriler sunabilir. Bu tür disiplinler arası çalışmalarla, Eski Türk Dili ile Çeviribilim arasındaki disiplinler arası bağların güçlendirilmesi ve Eski Türk Dili dönemine çeviri tarihi ve sosyolojisi açısından dikkat çekilmesi her iki alana da katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Akar, Ali (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akkaya, M. Şükrü (1943). «Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım». *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(3), 75-86.
- Arat, Reşit Rahmeti (1987). "Uygurlarda İstıhlara Dair". Makaleler. Cilt I, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 364-389.
- Bourdieu, Pierre (2023). *Kültür Üretimi: Sembolik Ürünler, Sembolik Sermaye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu, Pierre (2021). *Genel Sosyoloji: Collège de France Dersleri (1981-1983)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu, Pierre (2013). *Pratik Nedenler*. Ankara: Hil Yayınları.
- Bourdieu, Pierre (1996). *Distinction*. New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (1993). *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. Columbia University Press, New York.
- Bozkurt, Seyhan (2017) "Exploring Agency in Translation: The Case of the Early Culture-Planners During the Republican Period in Turkey", *Redefining Translation and Interpretation in Cultural Evolution*. IGI Global.
- Caferoğlu, Ahmet (2019). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Çağatay, Saadet (1968). "Türkçede Dini Tabirler". *Necati Lugal Armağanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 191-198.
- Demircioğlu, Cemal (2019). "Altaic Tradition: Turkey". *A World Atlas of Translation*. Yves Gambirer & Ubaldo Stecconi (ed). ABD: John Benjamins Publishing. 215-241.
- Elmalı, Murat (2022). *Eski Uygurca Dilbilgisi Terimleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Elverskog, Johan (ed.). 1997. *Silk Road Studies: Uygur Buddhist Literature*. Brepols, Turnhout.
- Emirosmanoğlu, Zuhale (2016). "Çeviribilim Sosyolojisine Doğru: Bourdieu Sosyolojisiyle Türkiye'de Çeviribilim Alanını Düşünmek", *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi*, Sayı: 11 (2016-2017) s. 35-53
- Eraslan, Kemal. (2023). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Even-Zohar, I. (2010). *Idea-Makers, Culture Entrepreneurs, Makers of Life Images, and the Prospects of Success*. In *Papers in Culture Research*. Tel Aviv: The Porter Chair of Semiotics, Tel Aviv University.
- Even-Zohar, Itamar (1997). "The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer", *Target*, 9:2, ss.351-359.
- Even-Zohar, Itamar (1987). "The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem." In *Translation Across Cultures*, Toury, Gideon, ed. New Delhi: Bahri, ss. 107-115.
- İsi, Hasan (2021). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uşñışa Vijayā Dhārañi Sūtra*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Keskin, Berker. (2022). *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lefevre, Andre (1992). *Translation, Rewriting and Manipulation of Literary Fame*. Routledge.

- Milton, John & Paul Bandia (Eds.) (2009). *Agents of Translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Ölmez, Mehmet (2005). "Türkçede Dinî Tabirler Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları* 15. s. 213-218.
- Özalan, Uluhan & Ebru Ak (2017). "Hsüan Tsang Biyografisinin Eski Uygurca Çevirisinde Çevirmen Kararlarının Çağdaş Çeviri Kuramları Bakımından İncelenmesi". *The Journal of Academic Social Science* Yıl: 5, Sayı: 40, Şubat 2017, s. 271-281.
- Röhrborn, Klaus (1983). "Zur Terminologie der Buddhistischen Sekunderüberlieferung in Zentralasien". *ZDMG* 133 (1983), 273-296.
- Semet, Ablet (2018). "Uygurcada Terim Yapma Tekniği Üzerine Gözlemler". *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Çalıştayı Bildirileri* . 4-6 Haziran 2011, s. 19-31.
- Shogaito, Masahiro (1991). "On Uighur Elements in Buddhist Mongolian Texts", *Memories of the Research Department of the Toyo Banko*, XLIX, s. 27-49.
- Simeoni, Daniel (1998). "The Pivotal Status of the Translator's Habitus" *Target* 10:1 John Benjamin Publishing: 1-39.
- Tahir Gürçağlar, Şehnaz (2009). "A cultural agent against the forces of culture: Hasan-Âli Yücel", *Agents of Translation*. (ed: Milton, John & Paul Bandia.) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 161-188.
- Tezcan, Semih (1978). "En Eski Türk Dili ve Yazını". *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 271-323.
- Tokyürek, Hacer (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Erciyes Üniversitesi. Doktora Tezi.
- Tokyürek, Hacer (2019). "Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Terim Yapma Yöntemleri". *Prof. Dr. A. Halûk DURSUN anısına Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Dil – Tarih – Coğrafya Bildirileri*, 6-8 Aralık 2019. s. 355-361
- Toury, Gideon "Translation as a Means of Planning and The Planning of Translation: A Theoretical Framework and an Exemplary Case", *Translations: (Re)Shaping of Literature and Culture*. (Ed. Saliha Parker), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002, pp.148-165.
- Toury, Gideon (1985). "A Rationale for Descriptive Translation Studies". Theo Hermans (ed.). *The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation* (16-41). Beckenham: Croom Helm.
- Ülken, Hilmi Ziya (2020). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Veli, Hatice (2022). *Eski Uygurlarda Yerleşik Yaşam Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yunusoğlu, Mağrifet K. (2019). "Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, 68 (Aralık), 7-21.

Edebiyatda Değişibilim

Prof. Dr. Ünsal Özünlü

Günce Yayınları

Berna Akyüz Sizgen

POSTMODERNİZM KAVŞAĞINDA

Selim İleri Romancılığı

Günce Yayınları

FEMİNİST EDEBİYAT KURAMI BAĞLAMINDA

GÜLTEN AKIN ŞİİRİ

GÖKAY DURMUŞ

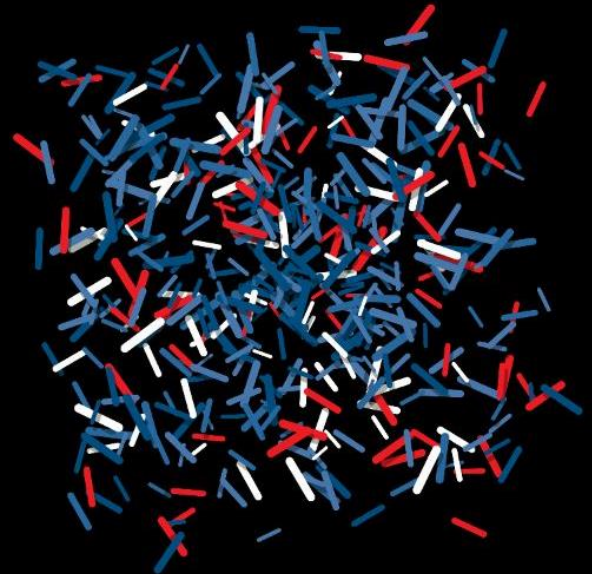

Günce Yayınları

FRANSIZCA VE TÜRKÇENİN SÖZDİZİMİ

KARŞITSAL VE DAĞILIMSAL BİR ÇÖZÜMLEME

Dr. Yusuf Topaloğlu

Günce Yayınları